HERALDİKANIN DİGƏR PREDMETLƏRİ : KARTUŞLAR

Afiq Abdullayev
AMEA arxeologiya, etnoqrafiya və antropologiya institutu
afigabdullayev@mail.ru

Açar sözlər: *heraldika, kartuş, qrotesk, serex, şeen*

Məqalədə heraldikanın elementlərindən, heraldika elminin tədqiqat sahələrindən və simvolik xarakter daşıyan maddi mədəniyyət nümunələrindən bəhs edilir. Xüsusilə də, heraldika elminin predmetinə daxil olan kartuşların inkişaf tarixi və müxtəlif dövrlərdə müxtəlif şəkildə istifadə edilməsi ardıcıl araşdırılmışdır. Həmçinin, Bakı Şəhər Dumasının binası üzərində heraldik elementlər daşıyan bəzəklər və qabartmalar heraldik baxımdan tədqid edilərək onların izahı verilmişdir.

ДРУГИЕ ПРЕДМЕТЫ ГЕРАЛЬДИКИ : КАРТУШИ

Афиг Абдуллаев

Ключевые слова: *геральдика, картуш, гротеск, серех, шеен*

В статье описывается об элементах геральдики, областях исследований геральдической науки и образцах материальной культуры носящих символический характер. В частности, последовательно изучалась история развития картушей которые входят в предмет геральдической науки и их использование по-разному в разные периоды. Также, были изучены с геральдической точки зрения украшения и рельефы несущие геральдические элементы на здании Бакинской Городской Думы и дано их объяснение.

OTHER İTEMS OF HERALDRY : CARTOUCHES

Afig Abdullayev

Key words: *heraldry, cartouche, grotesque, serekh, sheen*

The article deals the elements of heraldry, research areas of heraldic science and samples of material culture that have a symbolic character. In particular, the history of the development of cartouches that are included in the subject of heraldic science and their use in differently in different periods was

consistently studied. Also, the decorations and reliefs bearing heraldic elements on the building of the Baku City Duma were studied from the heraldic point of view and explained them.

Əvvəla qeyd etmək lazımdır ki, heraldika tarix elminin köməkçi elmi tədqiqat sahəsidir. Tarixi hadisələrin araşdırılması zamanı rəmzi əlamət və ya simvolik xarakter daşıyan heraldik elementlərin istifadə edildiyi müxtəlif maddi mədəniyyət nümunələri (tuğralar, tumarlar, damğalar, döymələr, bullalar, möhürlər, monetlər, markalar, medallar, rozetlər, ordenlər, gerblər, emblemlər, sancaqlar, bayraqlar, kartuşlar, amuletlər, talismanlar, skeptronlar, ekslibrislər, miniatürlər, uniformalar, monoqramlar, anaqramlar, digər əşyalar, alətlər və s.) heraldikanın predmetinə və ya tədqiqat sahəsini daxil olur. "Heraldik elementlər" dedikdə isə əsasən rəmzi əlamət və ya simvolik xarakter daşıyan daşlar, metallar, ranglər, hərflər, rəqəmlər, təsvirlər (astral, həndəsi, insani, nəbati, heyvani və s.), müxtəlif işarələr, fiqurlar və s. nəzərdə tutulur [2, s.11]. Bu heraldik elementlər həm də "heraldikanın əlifbası" sayılır.

Heraldika elmi mahiyyət etibarilə rəmzi əlamət və ya simvolik xarakter daşıyan heraldik elementlərin əks olunduğu maddi mədəniyyət nümunələrinə əsasən insanların məfkurəsinə, mədəniyyətinə, mənsubiyyətinə, ideologiyasına, mifologiyasına və qnesologiyasına aid məlumatları araşdırmağa və aşkarlamağa yönəlmiş elmi tədqiqat sahəsidir[1, s.46]. Heraldika təkcə tarix elminin köməkçi sahəsi deyil, həm də memarlıq və incəsənət sahəsi kimi təzahür edir.

Kartuşlar

Hələ qədim Misirdə kartuşa bənzər hökmdar lövhələri mövcud olub ki, onların üzərində fironun ismi, rütbəsi və ləqəbi, həmçinin fironu himayə edən tanrılarının adları yazılırdı və ya təsviri verilirdi. Bəzən bu cür kartuşlara qədim Misirdə saray və məbəd girişlərində, möhür və saxsı üzərində, hətta stellalar üzərində də rast gəlmək olur[3, p.36]. Həmçinin bu cür kartuşlar çox vaxt fironların məzarı üzərində yerləşdirilirdi və amulet sayılırdı[11, c.153]. Qədim Misirdə bu cür kartuşlar əvvəl "serex (qədim qıptı dilində "fasad")", sonra "şeen (qədim qıptı dilində "çevrə")", XIX sülənin dövründə (e.ə.XIII əsrdə) isə "meneş" ("oval") adlanmışdır[10, c.107, 287]. Belə ki, aşkar edilən ilk serex nümunəsi III Sülalənin son fironu olan firon Huni üçün hazırlansa da, IV Sülalənin I fironu Senefru zamanında serexlərdən rəsmi olaraq dövlət səviyyəsində istifadə edilməyə başlanıldı[3, p.123, 124; şəkil 1]. Zaman keçdikcə kartuşlar daha görkəmli şəkildə hazırlanmışdır[4; şəkil 2].

Misir kartuşları Antik dövrdə Yunan və Latın mədəniyyətinə inteqrasiya etmiş, nəticədə daha sonralar kartuşların stelizə edilmiş daha mürəkkəb fərqli formaları müşahidə edilmişdir. XIV-XVI əsrlərdə Avropada cərəyan edən İntibah Mədəniyyəti dövründə maddi mədəniyyət nümunəsinə çevrilən və heraldik elementlər daşıyan bu kartuşların formaları dəyişdirilərək zənginləşdirilsədə, onların ümumi mahiyyəti dəyişilmədi. "Kartuş" ifadəsi də

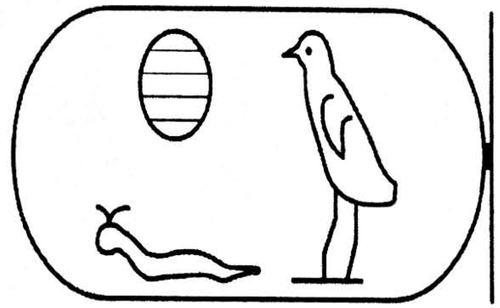

Şəkil 1. *IV Sülalənin II Fironu Xeopsa aid kartuş*

Şəkil 2. *XIX sülalənin II Fironu I*

məhz bu dövrdə geniş istifadə edilmişdir. İtalyan dilində "carta" sözü "kağız" mənası verirsə, "cartoccio" sözü "bükülmüş kağız" və ya "kağız tomarı (rulonu)" mənası verir. İntibah Mədəniyyəti dövründən sonra da Avropada heraldik elementlər daşıyan kartuşlar evlərin girişində və içərisində, hətta bəzi əşyaların üzərində də memarlıq və sənətkarlıq nümunəsi kimi hazırlanırdı. Evlərin girişində olan kartuşlar üzərində gerb, deviz, binanın inşa edildiyi tarix və s. həkk edilirdi[14, c.158; şəkil 3, 4, 5].

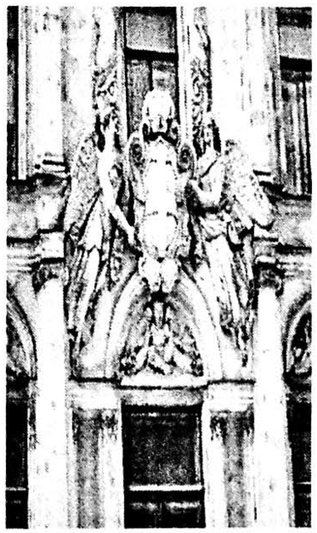

Şəkil 5. *Sankt- Peterburq şəhəri.*

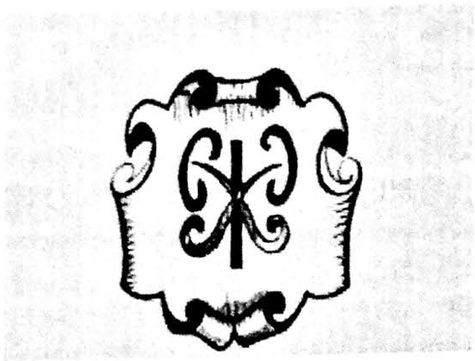

Şəkil 3.

Şəkil 4. Amsterdam şəhəri, Rozengraxt küçəsi, 187. Bir evin divarına asılmış kartuş nümunəsi

XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində yaşamış Rusiyalı arxitektor V.Q.Baronovski yeddi cilddən ibarət "Arxitektura Ensiklopediyası (1902-1908)" adlı əsərinin yeddinci cildində Avropada və Rusiyada istifadə edilən bir neçə formada kartuş nümunəsini öz kitabında əks etdirmişdir [7, c.56, 57; şəkil 6, 7].

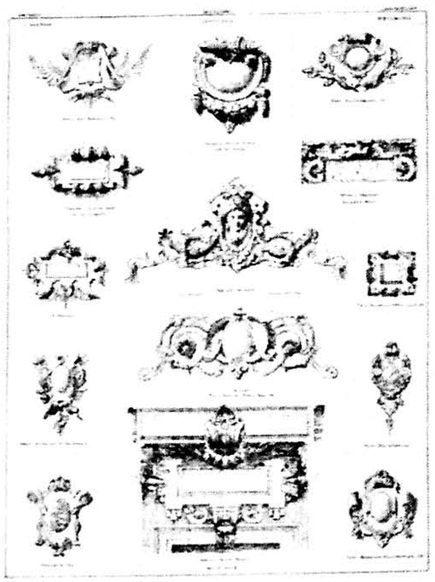

Şəkil6

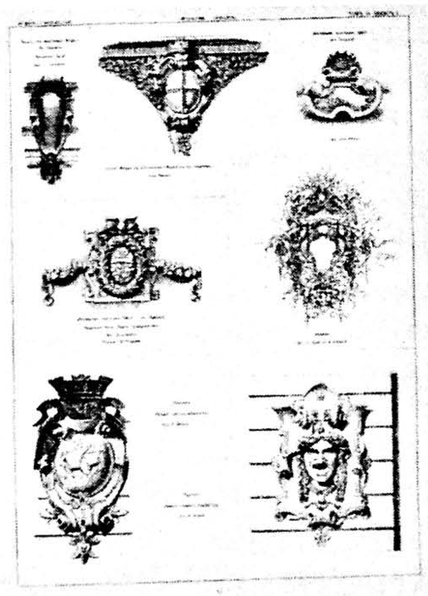

Şəkil 7

Kartuşların istifadə edilməsi daha geniş yayılsa da, Orta Əsrlərdə Azərbaycan kimi müsəlman mədəniyyəti yayılan ölkələrin kartuş tipli memarlıq nümunələrindən istifadə etməsinə nadir halda rast gəlinmişdir. Belə nadir nümunələrdən biri kimi Mərkəzi Asiyada Özbəkistan ərazisində

Səmərqənd şəhəri yaxınlığında XI əsrə aid edilən qəbirdə oxluq (ox qabı) üzərində həkk edilmiş ornamentlər və fantastik antropomorf təsvirlər ilə yanaşı kartuş içərisində ərəb əlifbası ilə yazılar aşkar edilmişdir[12, c. 63].

Sənaye İnqilabından sonra isə bütün dünyada sürətlə qloballaşan svilizasiya ölkələrin həm daha multikultural olmağa, həm də daha sinkretik kulturasiya proseslərinə yönəlməsi ilə nəticələnmişdir. XIX əsrin əvvələrindən etibarən Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olmuşdur. Məhz Bakı şəhərində də neft sənayesinin sürətli inkişafı, Rusiyalı və Avropalı şirkətlərin iqtisadi fəaliyyət üçün Bakı şəhərinə gəlməsi İntibah Mədəniyyətinin memarlıq nümunələrinin Bakı şəhərində yayılması ilə müşahidə edilmişdir. Belə memarlıq nümunələrindən biri dəBakı Şəhər Dumasının binası və binanın üzərində kartuş tipli memarlıq nümunələri sayılmalıdır.

1900-1904-cü illərdə Bakı Şəhər Duması üçün bina inşa edilərkən baş memar və mühəndis olan İ.Qoslavski Avropa İntibah Mədəniyyəti nümunəsi kimi barokko stilində bina inşa edilməsini tövsiyə etmişdir. Hazırda Bakı şəhəri İcra Hakimiyyətinin binası kimi istifadə edilən bu binanın üzərində kartuş tipli qabartmalar vardır. Bu kartuş tipli qabartmalar heraldik elementlər daşıyır. Əsasən binanın ön hissəsində pəncərə plyastrlarının və portiklərinin ortasında kartuş tipli qabartmalar müxtəlif mövzularda hazırlanmışdır. Bu kartuşlarda bəzən mistik simvollar istifadə edilsə də, bu mistik simvollar pablik (ümumi mənası olan) simvollar sayılır, sakral (məxfi mənası olan) simvollar deyildir.

Kartuş 1.Üzərindəqanadlarını açmış əsa şəklində məşələ dolanan iki ilan qabartması var. Bu cür əsa Yunan-Latın mifologiyasında rast gəlinən Hermes (Merkur) adlı tanrının simvoludur. Hermes idrakı, idmanı, ticarəti, zənginliyi himayə edən tanrı sayılırdı [şəkil 8].

Şəkil 8

Kartuş 2. Üzərində lövbər və lövbərə dolanmış ilana bənzər dəniz əjdahası, iki vazə içində meyvələr qabartması var. Bu kartuş dənizçilik və meyvəçilik sahəsində məhsuldarlığı simvolizə edir [şəkil 9].

Şəkil 9

Kartuş 3. Üzərindəçəkic, külüng, pərgar, xətkeş (bucaqlıq, transportir),kəpənəkli qalstuk qabartması var. Bu kartuşinşaatı, sənətkarlığı və zəhmetkeşliyi simvolizə edir [şəkil 10].

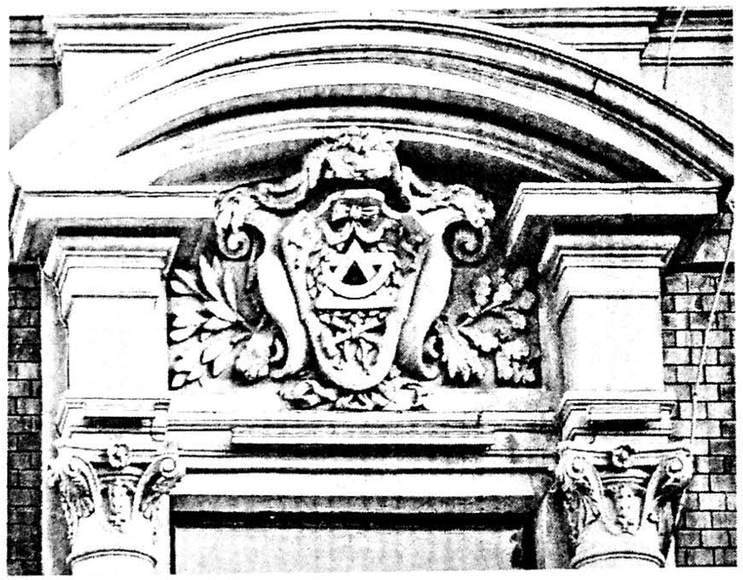

Şəkil 10

Kartuş 4. Üzərində kitab və qlobus qabartması var. Bu kartuş elmi və təhsili simvolizə edir[şəkil 11].

Şəkil 11

Kartuş 5. Üzərində qədəhə sarılan ilan qabartması var. Bu qabartma əslində Yunan-Latın mədəniyyətində tanrı və həkim sayılan, təbabəti təmsil edən Eskulapın və onun təmizliyi təmsil edən qızı Gigeyanın simvoludur. Bu simvol tibbin, təbabətin, təmizliyin, sağlamlığın simvoludur. "Gigiyena" sözü də məhz Gigeyanın adından götürülmüşdür[şəkil 12].

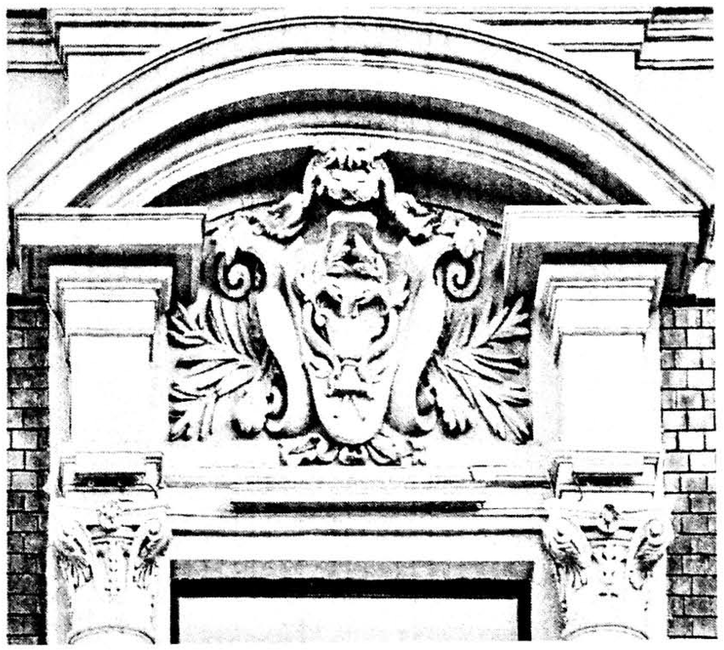

Şəkil 12

Kartuş 6.Üzərində çarx, çəkic, balta, zindan qabartması var. Bu qabartma inşaatı və sənətkarlığı simvolizə edir[şəkil 13].

Şəkil 13

Kartuş 7. Üzərində Bakı Şəhər Dumasının yaranması tarixi əks etdirilən qabartma var. Bakı Şəhər Duması məhz 1870-ci ildə yaradılmışdır[şəkil 14].

Kartuş 8.ÜzərindəBakı şəhərinin gerbinin həkk edildiyi qabartma var. Kartuşun üst hissəsində taca bənzər formada qala bürcü düzəldilib. Bu cür rəmz

Şəkil 14

(simvol) həm mərkəzi hakimiyyətin olmasını, həm də müdafiə möhkəmliyi təsəvvürü yaradır. Kartuşun alt hissəsində isə Azərbaycanın gerbində heraldik elementlərdən ölkənin möhkəmliyini təmsil edən palıd budaqları və ölkənin məhsuldarlığını təmsil edən taxıl sümbülləri qabartması vardır. Kartuşun mərkəzində Bakı şəhərinin gerbi qabardılmışdır. Dəniz sahilində yerləşən və sahilini üç tərəfdən dalğalar yuyan Bakı şəhəri üçün üç dalğa və üç od məbədi (Pirallahı, Suraxanı, Səbayıl) simvol kimi istifadə edilir[şəkil 15, 16].

Şəkil 15

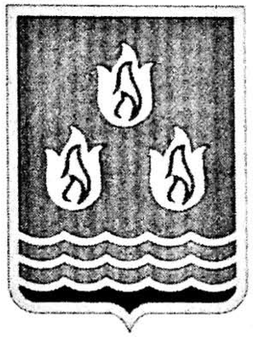

Şəkil 16

Bu binanın üzərindəki kartuşların üst hissəsində əjdaha (drokon) başı fiquru yonulub. Əjdaha əslində rəmzi olaraq əfsanəvi heyvandır. Əjdaha rəsmi çəkilərkən və ya fiquru hazırlanarkən adətən heyvanların bütün ortaq özəlliklərini nəzərə alırlar. Belə ki, əjdaha həm üzən, həm uçan, həm yeriyən, həm də sürünən heyvan kimi təsvir edilir. Həmçinin, əksər xalqların mifologiyasında əjdaha təbiəti təşkil edən 4 ünsürün (od, su, hava, kara (torpaq)) də daşıyıcısı sayılıbdır[6, s. 79]. Ümumiyyətlə, əjdahaobrazı kainat və təbiət arasında ahəngi də təmsil edir. Qəribə deyil ki, əjdahalar həm yaradıcı, həm də dağıdıcı obraz kimi əfsanəyə çevrilərək bəzi əjdahalar xeyri, bəzi əjdahalar şərri təmsil edirlər. Bunun üçün əjdaha rəsminin və ya fiqurunun simvolik xarakter daşıyan bəzi elementlərinə diqqət etmək lazımdır. Məsələn, əjdahanın başının hansı heyvanın başına bənzədilməsi həmin əjdaha rəsmini və ya fiqurunu hazırlayanlar üçün hansı heyvanın obraz, metafora, simvolika və

alleqoriya kimi daha çox əhəmiyyət daşımasından asılıdır. Bakı Şəhər Dumasında əjdaha qabartmaları daha çox aslan başına bənzər formada hazırlanıbdır[şəkil 17].Hətta ön balkonun (qapalı eyvanın) altında dirsək üçün inşa edilən korbelə diqqət ediləndə, orada da kartuş tipli lövhəsi olan korbelin üzərində ön pəncələri zəncirlənmiş aslan başı fiquru vardır[şəkil 18].Ümumiyyətlə, aslan rəsmi və ya fiquru alleqorik obraz kimi qüdrəti və qüvvəti, şücaəti və rəşadəti təmsil etsə də, dövlət səviyyəsində aslan simvol kimi hakimiyyətin rəmzidir[8, c.145]. Əgər aslan oturaq haldadırsa, aslan qorumaq rəmzidir. Əgər aslan ön pəncələrini qaldırıbsa, bu aslan simvol kimi yönətmək rəmzidir.

Bakı Şəhər Dumasının binasının ön hissəsində pəncərə plyastrlarının və portiklərinin ortasında, pəncərənin hər iki yuxarı hissəsində ilan-əjdaha qabartmaları da vardır. Bu stelizə edilmiş fiqur mifologiyada həm ilanın, həm də əjdahanın obraz, metafora və alleqoriya kimi simvolik əlamətlərini daşıyır. İlan obrazına və fiquruna bir simvol kimi bütün xalqların mifologiyasında rast gəlmək mümkündür. Heraldik element kimi ilan simvolu əksər halda bilgəliyi, qorumanı, yenilənməni, əbədi həyatı, bəzən də yeraltı və yerüstü yaşamı təmsil etmişdir [5, p. 279; şəkil 17].

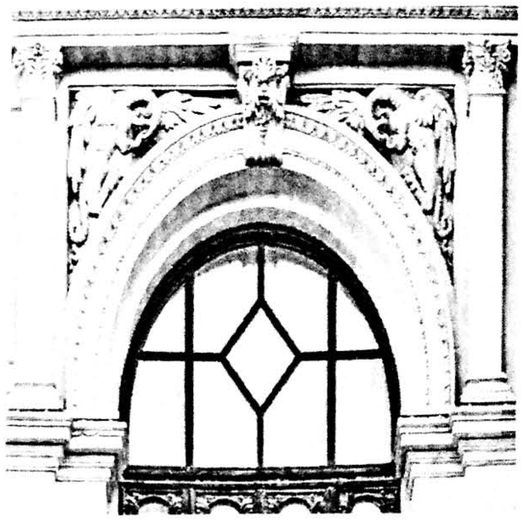

Şəkil 17

Şəkil 18

Bu binanın ikinci mərtəbəsinin üst kənarı boyu uzanan karnizlərin dirsək (korbel) hissəsinin üzərində insan başı formasında qrotesk fiqurları düzülmüşdür[şəkil 19].Bu cür fiqurlar və obrazlar hələ qədim Misir, qədim Şumer, qədim Çin, qədim Hind, qədim İran mədəniyyətiləri üçün də xarakterik olubdur[13, c. 52]. Avropada da qədim xalqların mədəniyyətində qrotesk fiqurlara və obrazlara rast gəlinir. Antik dövrdə yunan və latın mədəniyyəti zamanı qrotekslərdən daha yüksək mədəni səviyyədə istifadə edilməyə başlandı. "Qrotesk" yunan dilində "gizli yer", latın dilində isə "mağara" mənası verir. Qrotesk fiqurları həm zoomorf, həm də antropomorf formada düzəldilsə də, nə insana, nə də heyvana tam bənzəmir. Qrotesklər əcaib sifəti və vücudu olan, qismində fantastik və tragedikomik varlıqlar sayılırdıBunun üçün də qroteks varlıqların gizli yerlərdə və mağaralarda yaşadığı iddia edilirdi. Ümumi fikir isə bundan ibarətdir ki, qrotesklər apotropeik (şər ruhlardan qoruyucu) obraz kimi qəbul ediliblər. XV əsrdə İntibah Mədəniyyəti dövründə İtaliyada bu cür əcaib sifəti və vücudu olan varlıqlara "qrotesk" deyilirdi[9, c. 9]. Bu cür qrotesk fiqurlar Qotik memarlıq nümunəsi kimi Avropada artıq kilisə və məbəd divarlarında, şəhərin möhtəşəm binalarının dekorasiyasında istifadə edilirdi[şəkil 20].Avropa dövlətlərin mədəni, siyasi və iqtisadi imperializm dünyada yayıldıqca onların Avropada yaranan heraldika nümunələri də digər ölkələrin heraldikasına sirayət edirdi.Nəticə etibarilə demək olar ki, Azərbaycan heraldikası XIX əsrdən başlayaraq sürətlə Avropa heraldikasına inteqrasiya etmiş, daha zəngin heraldika nümunələri yaradılmışdır.

Şəkil 19

Şəkil 20. *St .Helen kilisəsi,*
Lincolnshire şəhəri, İngiltərə.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev A.N. "Heraldika və onun inkişaf tarixi". "Tarix, insan və cəmiyyət" jurnalı, № 4 (27). Bakı, 2019
2. Abdullayev A.N. "Heraldikanın predmeti və elementləri". "Tarix, insan və cəmiyyət" jurnalı, № 2 (29). Bakı, 2020
3. Bard K. A. "Introduction to the archaeology of ancient Egypt". By "Blackwell Publishing Ltd", 2007
4. Cartouches of Pharaoh Seti I, from KV17 at the Valley of the Kings, Egypt. Neues Museum, Berlin.
5. Sümer N. "Dinsel ve mitolojik bir sembol olarak yılan". The Journal of Academic Social Science Studies. Spring I, 2016. p. 278-279
6. Wilkonson K. "Semboller ve işaretler". Ankara, 2010
7. Барановский Г. В. "Архитектурная энциклопедия второй половины XIX века: Детали". т.VII. М., 2015
8. Бидерманн Г. "Энциклопедия символов". М., 1996
9. Николаев Д. П. "Сатира Щедрина и реалистический гротеск". М., 1977
10. Рак И. В. "Египетская мифология". М., 2004
11. Хайке О. "Символы Египта". СПб., 2006
12. Шишкина Г. В. "Несторианское погребение в Согде Самаркандском". Книга "Из Истории древних культов Средней Азии – Христианство". Ташкент, 1994. с. 56-63
13. Ювалова Е. П."Гротеск в изобразительном искусстве готики". Из истории классического искусства Запада: Сб. статей по материалам конференции, приуроченной к 80-летию Е. И. Ротенберга. — М., 2003. с. 52—73
14. Юсупов Е.С. "Словарь терминов архитектуры". СПб., 1994